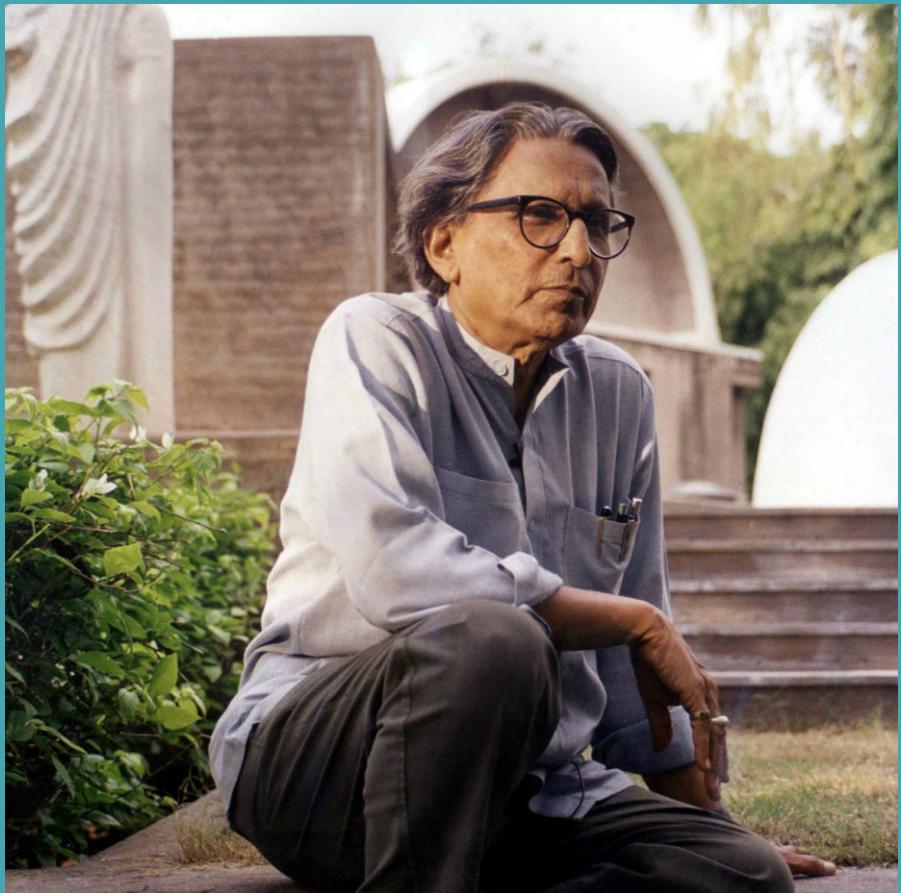

વિશ્વવિહાર

વર્ષ : 19 * અંક : 9 * જૂન 2017 * ફી. ₹ 10

૨૦૧૭નો ધીરુભાઈ ટાકર સવ્યસાચી સારસ્વત એવોર્ડ
આંતરરાષ્ટ્રીય ઘ્યાતપ્રાપ્ત સ્થપતિ શ્રી બાલકૃષ્ણ દોશીને
૨૭મી જૂને અર્પણ થશે

૨૦૧૭ નો વિનોદ નિઓટિઆ કાવ્યમુદ્રા એવોર્ડ ધીરુબહેન પટેલને
અર્પણ કરતા રધુવીર યૌધરી

‘સામાજિક મૂલ્યો અને તત્કાલીન સમાજ’
વિશ્વકોશ દેસાઈ

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ વતી મુદ્રક, પ્રકાશક અને તંત્રી કુમારપાળ દેસાઈ,
પ્રકાશનરથ્યણ : ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ, ૫૧/૨, રમેશપાઈની બાજુમાં, બંધુસમાજ સોસાયટી
સામે, ઉસ્માનપુરા, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૧૩. ફોન : ૨૭૫૫ ૧૭૦૩, મુદ્રણરથ્યણ : ભગવતી
ઓફસેટ, બારડોલપુરા, દરિયાપુર દરવાજા બહાર, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૦૪

email : vishvakoshad1@gmail.com ◆ www.vishwakosh.org

છૂટક કિંમત રૂ. ૧૦૦/-, વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૧૦૦/-, ત્રણ વર્ષનું લવાજમ રૂ. ૩૦૦/-

લવાજમ : ‘ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ’ના નામે ડ્રાફ્ટ અથવા મ. ઓ.થી જ મોકલબું.

[અહીં પ્રગટ થતાં લખાણોમાંના વિચાર-અભિપ્રાયની જવાબદારી જે તે લેખકની છે.]

આગામી ૨૭મી જૂન, ૨૦૧૭ ને મંગળવારનો દિવસ ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટને માટે અવિસ્મરણીય બની રહેશે. સૌ પ્રથમ તો પ્રતિવર્ષ અપાતો 'ડૉ. ધીરુભાઈ ઠાકર સાચાયારી સારસ્વત અંવોર્ડ' આંતરરાષ્ટ્રીય જ્યાતિ ધરાવતા ગુજરાતના સ્થપતિ શ્રી બાલકૃષ્ણ દોશીને અનાયત કરવામાં આવશે. આ પૂર્વે કલાક્ષેત્રે ઉત્કૃષ્ટ પ્રદાન કરવા માટે સર્વ શ્રી નારાયણભાઈ દેસાઈ, મૃણાલિની સારાભાઈ, કે. જી. સુબ્રમણ્યન્ અને મંજુ મહેતાને આ અંવોર્ડ અનાયત થયો છે. વળી આ દિવસે વિશ્વકોશ પુરુષ ડૉ. ધીરુભાઈ ઠાકરની જન્મશતાંદીનો પ્રારંભ થઈ રહ્યો છે. ધીરુભાઈ ઠાકરે એમની શિક્ષણનિષ્ઠા, સંશોધનનિષ્ઠા, નાટ્યકલાનિષ્ઠા અને વિશ્વકોશનિષ્ઠા દ્વારા માત્ર ગુજરાતમાં જ નહીં, બલ્કે રાષ્ટ્રકક્ષાએ એક આગવું કાર્ય કર્યું છે. એમની જન્મશતાંદીના પ્રારંભના દિવસે સ્વાભાવિક છે કે એમના જીવનનાં અનેક સ્મરણો વિશ્વકોશના સહુ પરિવારજનોના ચિત્તમાં જાગે.

એમણે એમના બીજી દિસેમ્બર, ૨૦૧૩ના વક્તવ્યમાં કહ્યું હતું કે, 'વિશ્વકોશ એ કંઈ એક પેઢીનું કામ નથી, એની મશાલ પેઢી દર પેઢી ફરતી રહેવી જોઈએ.' આજે એમ સહુએ સહિયારા પ્રયાસથી વિશ્વકોશની મશાલ જલતી રાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. ગુજરાતના જાણીતા શિક્ષણવિદ અને વિશ્વકોશના આદરણીય ટ્રસ્ટી એવા શ્રી દાઉદભાઈ ઘાંચીએ વિશ્વકોશના રહ્યા સ્થાપના દિને એમ કહ્યું હતું, '૨૪ જાન્યુઆરી, ૨૦૧૪નો દિવસ વિશ્વકોશના ઇતિહાસમાં 'અનુ-ધીરુભાઈ-યુગ'ના આરંભનો દિવસ બન્યો.' અને એ દિવસ પછી વિશ્વકોશ પરિવારે સત્યશોધની શાશ્વત્યાત્રા સમી વિશ્વકોશની પ્રવૃત્તિને આગળ ધ્યાવાવી. શ્રી દાઉદભાઈએ નોંધ્યું છે તેમ, 'વિશ્વકોશ પરિવારે ધીરુભાઈની એ સાત્ચિક સુરૂચિનું અનુસરણ જ નહીં, પણ એનું પ્રયોગમૂલક નવીનીકરણ (innovation) હાથ ધરવા કેટલાંક નવપ્રસ્થાન કરવાની નૈતિક હામ દાખવી છે. તેની અભિનંદન સહ નોંધ લેવી રહી... વિશ્વકોશ એક જીવંત અને ચેતનવંત (dinamic) સંસ્થા તરીકે તેની હાજરીની પ્રતીતિ અનુ-ધીરુભાઈ-યુગમાં કરાવી.' વિશ્વકોશ પરિવારને માટે ધીરુભાઈ ઠાકરનાં સ્મરણો એ એની નવીન યાત્રામાં અખૂટ ઊર્જાનો સોત પુરવાર થયાં અને તેથી વિશ્વકોશે એમના અધૂરાં આયોજનો પૂરાં કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો અને બીજી બાજુ યુગના પરિવર્તનને પારખીન નવાં આયોજનોનો પ્રારંભ કર્યો.

વિશ્વકોશની પ્રવૃત્તિના સાત્ય પર નજર કરીએ તો આ 'અનુ-ધીરુભાઈ-યુગ'માં ગુજરાતી વિશ્વકોશનો આઠમો અને નવમો ગ્રંથ નવસંસ્કરણ પામ્યો. શ્રી ચંદ્રકાન્ત શેઠના સંપાદન હેઠળ બાળવિશ્વકોશના પાંચ, છ અને સાત ભાગ પ્રગટ થયા. પરિભાષા કોશ તૈયાર થઈને હવે પ્રકાશનને આરે આવીને ઊભો છે. નારીકોશના બે ભાગનું લેખનકાર્ય પૂર્ણ થયું છે, તો વનસ્પતિકોશને ઓનલાઇન મૂકવાની તૈયારી ચાલી રહી છે. આ રીતે કોશપ્રવૃત્તિ સતત ચાલતી રહી છે.

તે સાથે પ્રતિવર્ષ સાચાયારી સારસ્વત અંવોર્ડની અર્પણવિધિ, ભર્દ્રકર વિદ્યા-દીપક
3 મ વિશ્વવિહાર મ જૂન ૨૦૧૭

વ्याख्यानश्रेष्ठीना ૭૪ જेटलાં વ्याख्यानો, કલાવિથિકા(આર્ટ ગેલરી)ના ૧૬ કાર્યક્રમો, લલિતકલા કેન્દ્ર દ્વારા ૩૨ કાર્યક્રમો અને સ્વાસ્થ્ય-યોગશ્રેષ્ઠીના ૧૪ કાર્યક્રમો યોજાયા છે. છેલ્લા એક વર્ષમાં બહેનો માટેની 'વિશ્વા' પ્રવૃત્તિને નવીન અને મૌલિક કાર્યક્રમો દ્વારા નારીજાગૃતિનું કામ આરંભ્યું છે. પ્રજાચ્યકુઓ માટે અનેકવિધ પ્રવૃત્તિનો પ્રારંભ કર્યો છે. એમના દ્વારા રચાયેલી કવિતાનો લખ્યપ્રતિષ્ઠ કવિઓની ઉપસ્થિતિમાં કાવ્યપાઠ તથા એમના દ્વારા ગુજરાતી કાવ્યોની પ્રસ્તુતિનો કાર્યક્રમ યોજવામાં આવ્યો. એમના શિક્ષણ માટેના મૌલિક પ્રયોગો ધરાવતું 'જીવનશિક્ષણ' પુસ્તક પ્રગટ કરવામાં આવ્યું છે. દિવ્યાંગ, વાંચવાની મુશ્કેલી અનુભવતા વૃદ્ધો તથા સાહિત્યરસિકો માટે 'વિશ્વરંગ' નામનું શ્રાવ્ય સામાયિક (ઓડિયો મેંગેજિન) પણ તૈયાર થઈ ગયું છે. જેનું વિમોચન આ જન્મશતાબ્દીના પ્રારંભના કાર્યક્રમ સમયે થશે. એની સાથોસાથ જુદી જુદી શ્રેષ્ઠીઓમાં ૧૭ જેટલાં જ્ઞાનસભર પ્રકાશનો થયાં છે. ફિલ્મ્સમીક્ષાના દસ કાર્યક્રમો યોજાયા. ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટે જૂનાગઢ અને ડાંગની શ્રેષ્ઠીમાં પંચમહાલ જિલ્લાનું ગોરેટિયર પ્રકાશિત કર્યું.

વળી આ વખતે ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટે પુસ્તક-મેળામાં ભાગ લીધો અને ગુજરાતના મુખ્યપ્રધાન, શિક્ષણમંત્રી તેમજ અમદાવાદના મેયર સ્ટોલમાં આવ્યા હતા અને એમણે વિશ્વકોશની પ્રવૃત્તિમાં ઊંડો રસ લીધો. ધીરુભાઈન પટેલ બાળ-કિશોર સાહિત્ય કેન્દ્ર દ્વારા એક પછી એક ૬ જેટલાં વિશિષ્ટ કાર્યક્રમો યોજાયા. એમાં પણ સંણંગ લાંબી કિશોરકથાની સ્પર્ધામાં જાણીતા અને નવોદિત લેખકોની ૮૫ જેટલી હસ્તપ્રતો આવી. જેમાંથી કેટલીક હસ્તપ્રતોનું વિશ્વકોશ પ્રકાશન કરી રહ્યું છે. એવી જ રીતે બાળકો માટેની નાટ્યસ્પર્ધામાં પણ ૧૫ જેટલાં નાટકો સામેલ થયાં અને એમાંથી તૃ નાટકોની બાળકો સમક્ષ ભજવણી પણ થઈ. એવી જ રીતે હરિકેત પાઠક ચિત્રસ્પર્ધા દ્વારા બાળકો માટે ત્રણ ચિત્રસ્પર્ધાનું આયોજન થયું. જ્યારે અર્થશાસ્ત્ર, માનવશાસ્ત્ર જેવા વિષયોમાં વાખ્યાનો અને ગ્રંથ માટે પ્રિ. આર. એલ. સંઘવી અને શ્રીમતી મંજુલાભાઈન આર. સંઘવી જ્ઞાનપ્રસાર શ્રેષ્ઠી શરૂ કરવામાં આવી, જેમાં અમદાવાદના પ્રસિદ્ધ અર્થશાસ્ત્રીઓનાં વાખ્યાનો યોજવામાં આવ્યાં અને આ શ્રેષ્ઠીના અન્વયે ગ્રંથો પણ પ્રગટ થયા. એવી જ રીતે સમાજની પોતીકી દૃષ્ટિથી મૂકસેવા કરનારને જીવન-ઉત્કર્ષ ઑવોર્ડ આપવાનું નક્કી કર્યું અને એનો પ્રથમ ઑવોર્ડ સંજ્ય-તુલાને અપાયો અને હવે બીજો ઑવોર્ડ ભિત્તાલ પટેલને અપાશે. એવી જ રીતે જીવન-ઉત્કર્ષ વાખ્યાનમાળામાં જીવનલક્ષી વાખ્યાનોની પ્રસ્તુતિ થઈ. વિશ્વકોશની પ્રવૃત્તિને ગ્રંથાલય સાથે ગાઢ સંબંધ છે એ દૃષ્ટિએ પ્રતિવર્ષ વિશ્વકોશે ગ્રંથપાલ સ્વ. પી. સી. શાહની સ્મૃતિમાં ગ્રંથાલયનો પરિસંવાદ યોજવાનો પ્રારંભ કર્યો.

હવે આ વર્ષ જ્યારે ધીરુભાઈ ઠાકરની જન્મશતાબ્દી શરૂ થઈ રહી છે, ત્યારે આ સંસ્થાએ એમની સ્મૃતિમાં જુદા જુદા કાર્યક્રમો યોજવાનું નક્કી કર્યું છે. શતાબ્દીના પ્રારંભે

(અનુસંધાન આઠમા પાને)

ભૂતાનમાં આયોજિત માઉન્ટિન એ'કો લિટરેચર ફેસ્ટિવલ(mountain echo literature festival)માં આમંત્રણ મળ્યું અને તારીખ ૨૩ ઓગસ્ટ, ૨૦૧૬ના રોજ અમે 'પારો' એરપોર્ટ ઉપર ઉત્તર્યા. 'પારો' એરપોર્ટની રોમાંચક યાત્રા પછી જાણે સુખ નામના એક પ્રદેશનો પરિચય થયો. વિશ્વના બે સૌથી વધુ પ્રદૂષિત મહાદેશો, ચીન અને ભારતની વચ્ચેના આ અપ્રદૂષિત નાના પહાડી પ્રદેશની મુલાકાતનું નિમિત્ત સાહિત્ય અને શિક્ષણ હતું.

ભૂતાનના વડાપ્રધાન શ્રી શેરીંગ ટોબગયની મુલાકાત વાઈબ્રન્ટ ગુજરાત ૨૦૧૫માં થઈ હતી. ભારતના વડાપ્રધાનને તેમને 'વાંચે ભૂતાન' માટે 'વાંચે ગુજરાત'ની કોર-ટીમને મળવાનું સૂચયું હતું. રાતોરાત જાગીને અમે 'વાંચે ભૂતાન'નો પ્રકલ્પ તૈયાર કરીને તેમની સમક્ષ ppt રજૂ કર્યું. તે એટલા બધા પ્રસન્ન થઈ ગયેલા કે ત્યારે જ ભૂતાન આવવાનું નિમંત્રણ આપી દીખેલું. પણ અમે તેમના શિક્ષણ વિભાગના અધિકારીઓ સાથે સંપર્કમાં રહી જરૂરી માર્ગદર્શન આપતા રહેલા. ભૂતાને ૨૦૧૫ને રાષ્ટ્રીય વાંચન વર્ષ જાહેર કરેલું ને તે પ્રકલ્પને ખૂબ સફળતા મળેલી. મારી ભૂતાન મુલાકાત સંદર્ભ ત્યાંના તે અધિકારીઓ સાથેની મુલાકાત પણ ગોઠવાયેલી જેથી તેઓ 'વાંચે ભૂતાન' પ્રકલ્પને આગળ ધરાવે.

આ કારણને લીધે ભૂતાનની યાત્રા નક્કી થઈ હતી અને તેથી જાણે સુખ નામના એક પ્રદેશમાં રહેવાનું થયું. યાત્રાના આરંભે થયેલા અનુભવ અને શૂન્ય કાર્બન ધરાવતા આ સુંદર અને શિસ્તબદ્ધ નાગરિકોથી સુખમાં ડુબેલા પ્રદેશની વાત ના માની શકાય તેવી છે.

પહેલો અનેરો રોમાંચ તો વિમાનમાંથી એવરેસ્ટ જોવાનો થયેલો, બીજું વિભય 'પારો' એરપોર્ટ ઉપર વિમાનના ઉત્તરાણનો થયો અને ગ્રીજો અવર્ણનીય અનુભવ ભૂતાનની ભૂમિનાં દર્શનનો થયો. ગ્રણેય જુદા જુદા અનુભવોથી હજુ તપ્ત થઈએ ત્યાં તો ચારેબાજુ પહાડો જોયા, તેમાં વહેતી શુદ્ધ હવા સ્પર્શને દૂર દૂર નાનાંમોટાં સુંદર ઘર જોઈ જાણે એક સ્વન્યપ્રદેશમાં આવી ચડ્યાં હોઈએ તેમ લાગ્યું.

આશરે ચાણીસ હજાર ફૂટની ઊંચાઈથી ઉિતા વિમાનના પાઈલટે જ્યારે ઉદ્ઘોષણા કરી કે ડાબી બાજુનું સૌથી ઊંચું શિખર એવરેસ્ટ છે, ત્યારે એક ક્ષણ તો આંખો મસળવાનું મન થઈ આવ્યું, વાસ્તવમાં શું નજર સામે એવરેસ્ટ છે ! જ્યારે પારો વેલી નજીક આવી, વિમાન સફેદ ચાદર ભેટું નીચે ઉત્તરવા માંડયું ને એક ક્ષણે નજર સામે લીલાઇમ્બ પહાડો છવાઈ ગયા અને બે પહાડો વચ્ચે લીલી ચાદરમાં થઈ નીચે ધસી જતું વિમાન જોઈ ઘડીક તો શાસ જ થંભી ગયો. હજુ તો આ અનુભવની કણ વળે ન વળે ને વિમાને ઉત્તરાણ કર્યું. આખા ભૂતાનમાં પારો ભીષમાં જ એક માત્ર થોડી સપાટ જમીન, આખા દેશમાં આવા રનવે માટે અવકાશ જ નથી. હમણાં સામેના પહાડમાં વિમાન અથડાઈ જશે કે શું ? વિમાનમાંથી નીચે ઉત્તર્યા ને 'પારો'ના તો પ્રથમ નજરે જ પ્રેમમાં પડી જવાનું. 'પારો'

नानकडुं नमशुं शांत सुंदर नगर છે. પારોચુ નામની નદીને કાંઠે વસેલા આ નાના નગરની રમણીય શાંતિ અને પવિત્ર હવાએ પળમાં જાણે વર્ષાનો થાક થોડી વારમાં ઉતારી દીધો !

‘પારો’માં ભુતાનના હસ્તાક્ષર જેવું ઉત્તુંગ પહાડોમાં આવેલું જોવાલાયક પ્રસિદ્ધ સ્થળ ‘ટાઇગર નેસ્ટ’ છે. ત્યાં જવાના રસ્તા પર આવેલા એક હોમસ્ટેન્ન અમે રહેવાનું ગોઠવ્યું હતું. અમે હોટલની જગ્યાએ ભુતનીસ કુટુંબ જોડે રહેવાનું પુસંદ કરેલું. નાનકડી સુંદર બે ઘરવાળી રમણીય એ જગ્યા હતી. એક ઘરમાં ગેસ્ટ રહે, બીજામાં એ કુટુંબ રહે. મને જે રૂમ આપવામાં આવ્યો તે એવો હતો કે રૂમની કાચની બારી ખોલીને હાથ લંબાવી સફરજન તોડી શકાય. તેના આંગણામાં સફરજનનાં વૃક્ષો હતાં. આશરે ૩૦,૦૦૦ વર્સ્તી ધરાવતું આ શાંત નગર ૭,૦૦૦ ફૂટ ઉપર આવેલું છે. ટા ઝોંગ (Ta Dzong) નામનું સુંદર રાષ્ટ્રીય સંગ્રહાલય ત્યાં આવેલું છે.

ગ્રોસ નોશનલ હેપીનેસની વિભાવના જેના રાષ્ટ્રીય જીવનની ધરા છે, તે ભુતાન દેશના રાજીએ અને નેતાઓએ રાષ્ટ્રની પાયાની ચાર નીતિઓ નક્કી કરી છે. તેનો અમલ કડક રીતે કરવામાં આવે છે. સામાન્ય જનો પણ તેનાથી વાકેફ હોય છે, એટલે કોઈ નાગરિક શિસ્તનું ઉલ્લંઘન કરતો નથી. આ ચાર નીતિમાંથી પહેલી નીતિ એ છે કે, કોઈ પણ સંજોગોમાં સંસ્કૃતિનું સંવર્ધન અને સંરક્ષણ કરવું. ત્યાંનાં નાનાં ધર હોય કે મોટાં અધ્યતન મકાનો, તહેવારો કે સમારંભો બધાંમાં તે વાત તરત વર્તાય. બીજી સૌથી મહત્વની નીતિ તે, કે કોઈ પણ પ્રકારનું સમાધાન પર્યાવરણ બાબતે ના કરવું. ભલે વિકાસ ન થાય પણ પ્રદૂષણ ન જ ચલાવવું. ત્રીજી નીતિ ન્યાયયુક્ત અને સાતત્યપૂર્વકનો સામાજિક-આર્થિક વિકાસ, અને ચોથી નીતિ સુચાડુ સંચાલનની છે. ભુતાનના નેતાઓ માટે, લોકો માટે ગ્રોસ નોશનલ હેપીનેસનું અતિમહત્વ છે. વિકાસની આ દર્શિ, વિસ્મય પમાડે તેવી રીતે અહીં સફળ છે.

સૌથી મોટી ફલશ્રૂતિ તો ત્યાંની શુદ્ધ હવાની હતી. શાંત અને રમણીય વાતાવરણમાં કારણ વગર મન પ્રફુલ્લિત રહેતું. એક સહજ સુખનો અનુભવ ચોવિસે કલાક અનુભવાતો. કચાંય કોઈ રઘવાટ નહિ. લોકોની જીવનશૈલી સ્વચ્છ અને શિસ્તબદ્ધ. ટેક્સીવાળાય ખૂબ પ્રામાણિક હોય. સૌ કોઈ ભારતીય નાણું એમની કરન્સી હોય તેવો સહજ સ્વીકાર કરે. જ્યારે રાજ્યાની થીમ્ફોમાં ફરવા જવાનું સૂચવવામાં આવ્યું ત્યારે અમે ત્રણ જગ્યાએ જવાનું નક્કી કર્યું. ત્યાંની પોસ્ટ ઓફિસ, પુસ્તકાલય અને શાકમાર્કેટ. પોસ્ટ ઓફિસનું અને કેન્દ્રીય પુસ્તકાલયનું મકાન જ બેનમૂન કલાકારીગરીનો નમૂનો હતું. પોસ્ટ ઓફિસ તો નાનું ચ્યુઝિયમ હતું. ત્યાં વ્યવસ્થા એવી હતી કે તમે થોડાક રૂપિયા આપો તો તમારો ફોટો પારી પોસ્ટ સ્ટેમ્પ તૈયાર કરી આપે જે ત્યાંથી ગમે ત્યાં કવર ઉપર લગાવી પોસ્ટ કરી શકો. ભારતના પહેલા વડાપ્રધાન જવાહરલાલ નહેરુ અહીં આવેલા ત્યારે યાક ઉપર બેસીને આવેલા, તે યાક ઉપરનો ફોટો અહીં હતો. કારણ કે ત્યારે ભુતાનમાં કોઈ રોડ હતો જ નહિ. ભુતાનના પહેલા ટપાલીનું કદાવર સ્ટેચ્યૂ હતું. એક

પહાડથી બીજા પહાડ પગપાળા ટપાલ આપવા જતો આ પહેલો ટપાલી ખભા ઉપરના થેલામાં મોટા પથરા પણ ભરી દેતો. પહાડોમાં ચાલતાં થાકે ત્યારે કમશા: એક પદ્ધી એક પથરો કાઢી નાખતો અને એમ પોતાનો બોજ ઓછો કરતો જેથી તે વધુ ચાલી શકે. આપણી કોઈ પોરસ્ટ ઓફિસ આવી સુંદર હોઈ શકે ? એ વિચાર રોક્યો રોકાય તેમ ન હતો. શાકમાર્કટ પણ એટલું ચોખ્યું કે આપણને કલ્યાન ન આવે કે આ જગ્ગા આટલી સ્વચ્છ હોઈ શકે ! શાકનાં રંગ-રૂપ-આકાર બધું જોતાં જ ગમી જાય તેવાં. લીલાંછિમ્મ અને તાજાંમજાં તે શાકભાજ જેવાં દેખાય તેવાં સ્વાદિષ્ટ પણ ખરાં. આખા ઝુતાનમાં રાસાયણિક ખાતર ઉપર પ્રતિબંધ છે એટલે સંપૂર્ણ ઓરેગેનિક ખેતી અહીં છે. તેથી તેનાં ફળ પણ ગજબના મીઠાં હોય છે.

ત્યાંની રાષ્ટ્રીય વાનગી ‘ઈમા ડાસ્ટી’ (Emma Datshi) લીલાં મરચાં અને ચીજનું શાક છે. આપણને નિરાશ થવાય તેવી એક વાત છે, અહીં કોઈ મીઠાઈની ડિશ જોવા મળી નહીં ! પણ પારોની એક કાફેમાં ખૂબ સ્વાદિષ્ટ વેજિટેબલ પકોડાં મળે છે. તે ખાવાય એક વાર તો જવું પડે તેવાં તે સ્વાદિષ્ટ હતાં. ત્યાંની એક વાનગી મોભો અમે શાકમાર્કટ પાસેની હોટલમાં ખાયેલી. આજે પણ ઘણી વાર મોભો યાદ આવતાં મૌખાં પાણી આવી જાય છે.

કોઈ પૂછે તમારા જીવનનું અંતિમ અઠવાડિયું ક્યાં પસાર કરવું છે ? તો તત્કષણ કહીશ કે પારોમાં. બુદ્ધ ધર્મની અનેક ખૂબીઓ અહીં જોવા મળે છે. તેની પવિત્ર અને અવિચળ શાંતિ, ત્યાંના ભલા માણસો અને શિસ્ત આપણા મનને અપૂર્વ શાંતિ આપે છે. પાછા વળતાં પારોથી દશક કિમી. દૂર એક લામાને ત્યાં બે રાત રોકાયા, તે અનુભવનો તો એક અલગ લેખ થઈ શકે. પારો વેલીની એ મંદ મંદ વહેંતી હવાને આવજો કહેવાનો વખત આવ્યો ત્યારે સુખ નામનો એક પ્રદેશ આ વિશ્વમાં અમદાવાદથી માત્ર આઠેક કલાકના જ અંતરે છે એ વાત જ સ્વખાવત્ત લાગે છે.

વળતાં અમે પારોમાં એક લામાને ત્યાં બે દિવસ રહેલા. તેની સાથે એક પ્રાચીન બૌદ્ધ મંદિરની મુલાકાતે ગયેલાં ત્યારે એક દશ્ય જોઈ રાજીના રેડ થઈ જવામેલું. સંતરાનાં વૃક્ષોવાળા એ મંદિરના અંદરના ભાગમાં બુદ્ધની એક ભવ્ય સુંદર મૂર્તિ હતી. એ મંદિરમાં એક બિલાડી ફરતી હતી. અચાનક તે બુદ્ધના હાથની મુદ્રામાં નિરાંતે બેઠી અને સૂર્ય ગઈ. બધા લામા તે સૂતેલી બિલાડીને ખલેલ ના પડે માટે કાળજી લેતા હતા ! કરુણાનો અનુભવ તેમના દારા જાણે વહેતો વહેતો અનુભવાતો હતો.

કોઈ પણ પ્રજા પાસે સંસ્કૃતિને સાચવાનાં ચાર વાનાં હોય છે. ભુસા, ભવન, ભોજન અને ભાષા. ઝુતાનની પ્રજાએ આ બધું હજુ જાળવ્યું છે એટલે કદાય આ દેશ જીવનનો અનેરો અનુભવ કરાવે છે. ત્યાં રાજા અને વડાપ્રધાન સહિત મોટા ભાગના લોકો ત્યાંના પરંપરિત પરિવેશમાં જ જોવા મળે. તેમનાં નિવાસસ્થાનો બહારથી એક સુંદર પ્રકારની ભાત ધરાવતાં હોય છે. નાનાંમોટાં બધાં મકાનો એક સુંદર કલાકારીગીરીના નમૂના જેવાં હોય છે. ભોજનમાં પણ તેમની એક આગવી રીત અને વાનગીઓ હોય છે. ચીજ અને

લીલાં મરચાંનો ધૂટથી ઉપયોગ થાય છે. લાલ બરછટ જાડા ભાત સાથે શાકભાજુ ખવાતાં હોય છે. રોટલી કે સ્વીટ ડિશ હોતી નથી. જોકે અમારો અનુભવ શાકાહારી જોજન પૂરતો સીમિત હતો. સૌથી મોટો રોમાંચ ત્યાંના પદ્ધતિરિયા સ્નાન(સ્ટોનબાથ)નો રહ્યો. એક લાકડાના મોટા ટબમાં પાણી ભરવામાં આવે છે, તેમાં જાતભાતની વનસ્પતિ નાખવામાં આવે છે. ટબની થોડેક દૂર એક જગ્યાએ નદીના મોસમોટા ગોળમટોળ પથરાઓ આગમાં ધખધખાવામાં આવે છે. એક મોટા ચીપિયા વડે એક એક કરી લાકડાના પાણી ભરેલા ટબના એક છેડે મૂકવામાં આવે છે. ધીરે ધીરે ટબનું પાણી ગરમ થવા લાગે, સહ્ય થાય એટલું થાય કે ટબના બીજા છેડે બેસી જવાનું. પગ ગરમ પથરને ના અડે તેમ અંદર લંબાઈને કલાકો પડી રહેવાનું. ચોતરફ ઊંચા લીલાઇમ પહાડો અને મંદ મંદ વહેતા પવનમાં આ સ્ટોનબાથથી ધીરે ધીરે જાણે શરીર ભારહીન થઈ જતું લાગે છે.

વળતા વિમાનમાંથી એવરેસ્ટને અલવિદા કહેતાં કહેતાં એક વાત યાદ આવી. તેની ઉપર અનેક વાર નિષ્ફળ આરોહણ કરનાર કેપ્ટન હિલેરીને કોઈકે પૂછેલું, ‘એવું તો ત્યાં શું છે કે તમે જીવને જોખમમાં મૂકી એવરેસ્ટ ઉપર વારંવાર જાવ છો ?’ હિલેરીનો જવાબ સ્પષ્ટ હતો, ‘કારણ કે એવરેસ્ટ ત્યાં છે.’ મને કોઈ પૂછે કે ભૂતાનમાં એવું તો શું છે ? ભૂતાનથી અભિભૂત થઈ જાવ છો ? મારાથી તરત બોલાઈ જશે, ‘કારણ કે ‘પારો’ ત્યાં છે.’

– રાજેન્ડ્ર પટેલ

(ચોથા પાનાનું ચાલુ)

જ પાંચ દિવસનો સણંગ કાર્યક્રમ યોજ્યો છે. એ પછી ધીરુભાઈ ઠાકરને પ્રિય એવા વિષયો પર કાર્યક્રમો યોજવામાં આવશે, જેમાં કોશપ્રવૃત્તિ અંગે પરિસંવાદ, નાટક વિશે વ્યાખ્યાનો અને નાટ્ય-ભજવણી તેમજ શિક્ષણને અનુલક્ષીને ચર્ચા-વ્યાખ્યાન યોજવામાં આવશે.

ગુજરાતી વિશ્વકોશની પ્રવૃત્તિનો ‘જગન્નાથનો રથ’ સહુના સહયોગથી આગળ વધી રહ્યો છે, ગુજરાતના વિચારકો અને વાચસ્પતિઓનું આ સંયુક્ત સાડક્સ છે અને એને પરિણામે ગુજરાતી ભાષા ખેડાઈને સમૃદ્ધ અને બળવતી થઈ રહી છે. શિક્ષકોને આ પ્રવૃત્તિ વધુ સ્વાધ્યાયશીલ બનાવે છે અને વિદ્યાનો એની અર્થક્ષમતામાં ઉમેરો કરે છે. સાહિત્યસર્જકો કોઈ મૌલિક વિચારબીજ પામે છે. કવિઓ અને કલાકારોને કમનીયતા પ્રાપ્ત થાય છે અને એ રીતે વિશ્વકોશનો આ વણથંભ્યો યજ્ઞ ચાલી રહ્યો છે.

ગહન જ્ઞાનને સર્વજન સુલભ બનાવવાનું આ કપડું કામ થઈ રહ્યું છે, ત્યારે અમારી પાસે વિશ્વકોશપુરુષ ધીરુભાઈ ઠાકરનો એ મંત્ર છે કે, ‘પ્રેમ અને પુરુષાર્થ સફળતાની ચાવી છે, આપણાને મળેલા કામને ચાહતા શીખવું જોઈએ.’

– કુમારપાણ દેસાઈ

વિશ્વવિદ્યાલય જૂન ૨૦૧૭ માટે

કુદરતના કેટલાંક અદ્ભુત સર્જનોમાંનું એક છે પાણી. પૃથ્વી ઉપરનું સૌથી અગત્યનું અને જીવન-આવશ્યક પ્રવાહી તે પાણી. સૂર્યમંડળના નવ ગ્રહોમાંથી માત્ર પૃથ્વીનો ગ્રહ જ એવો છે કે જેના પર પાણી પ્રાપ્ત છે. સમગ્ર સજ્જવસૃષ્ટિ પાણીમાંથી પ્રગટી અને પ્રસરી. જ્યાં પાણી નથી, ત્યાં કોઈ પણ પ્રકારનો જીવ જીવી શકતો નથી.

પૃથ્વી ઉપર ત્રણ ભાગ પાણી અને એક ભાગ જમીન છે. પૃથ્વી પરના પાણીના જથ્થામાં ૮૭ ટકા સમુદ્રનું ખારું પાણી છે જ્યારે ૩ ટકા ૪ મીઠું પાણી છે. આ મીઠા પાણીના જથ્થામાં બે ભાગનું પાણી ઉત્તર તથા દક્ષિણ ધૂરું પ્રદેશમાં બરફ સ્વરૂપે છે. આમ સજ્જવસૃષ્ટિને જીવન જીવવા માટે પાણી ઓછું ઉપલબ્ધ છે. સમુદ્રમાં વસતાં પ્રાણીઓ ખારાં પાણી પર નભી શકે છે પણ જમીન પર આવેલ સજ્જવસૃષ્ટિ માટે માત્ર એક ટકો પાણી જ ઉપલબ્ધ છે.

આ એક ટકો પાણી પર્યાવરણમાં લાખો વર્ષાથી ભ્રમણ કરે છે. તેના દ્વારા નદી, ઝરણાં, તળાવ, સરોવર વગેરેમાં તેમજ ભૂગર્ભમાં મીઠું પાણી મળી રહે છે. મીઠા પાણીના સોત ૬૮.૭ % બરફ સ્વરૂપે ઊંચા પર્વતો પર, ૩૦.૧ % ભૂગર્ભ જળ રૂપે, ૧.૨ % જમીનની સપાટી પર. આમ જોઈ શકાય છે કે મોટા ભાગનું મીઠું પાણી ભૂગર્ભમાં સંધરાયેલું છે. જે જમીન પરના સજ્જવો માટે જીવાદોરી સમાન છે.

ભારતની વાત કરીએ તો છેલ્લાં સાઈ વર્ષમાં પાણીનો એક તૃતીયાંશ જથ્થો વપરાઈ ગયો છે અને તેની સામે વસ્તીમાં ત્રણ ગણો વધારો થયો છે. પરિણામે આપણે ભૂગર્ભજળ પર નિર્ભર થતા જઈએ છીએ. ધરતીને ચીરીને પાણી બેંચવાની પ્રવૃત્તિ દિનપ્રતિદિન વધતી જાય છે અને તેથી ભારતમાં ઘણી બધી જગ્યાએ ભૂગર્ભજળ સુકાઈ ગયાં છે. આજે ફક્ત ઉત્તર ભારતમાં ૪ બાર કરોડ લોકો ભીખણ જળસંકટનો સામનો કરી રહ્યા છે. દસ લાખથી વધુ વસ્તી ધરાવતાં ૩૫ શહેરોમાં એક કલાકથી વધુ પાણી આપવામાં આવતું નથી. શહેરોમાં ટેન્કરો દ્વારા પાણી પહોંચાડવામાં આવે છે. પાણી માટે લાંબી લાઇનોમાં ઊભાં રહેવું એ લોકોની રોજિંદી ઘટના બની ગઈ છે. ગામડાંઓની પરિસ્થિતિ તો આનાથી વધારે ખરાબ છે.

ભારતમાં ૧૫ ટકા ભૂગર્ભ જળસોત સુકાઈ જવાની સ્થિતિમાં છે. વિશ્વમાં સૌથી વધુ ટ્યૂબવેલ ભારતમાં છે, જે ધરતીમાંથી સતત પાણી બેંચી રહ્યા છે. આગામી ૨૫ વર્ષમાં ભૂગર્ભ જળના ૬૦ ટકા સોત ખતરનાક સ્થિતિએ પહોંચી જશે. આ પરિસ્થિતિ ભારત માટે એટલા માટે ચિંતાજનક છે કે આપણી ૭૦ ટકા જરૂરિયાત ભૂગર્ભ જળસોતથી જ પૂરી થાય છે. કૃષિ તથા ઉદ્યોગ પર પણ તેની માટી અસર પડશે.

વૈશ્વિક રીતે વિચારીએ તો કુદરતે પણ મીઠા જળની અસમાન વહેંચણી કરી છે. મીઠા જળના કુલ જથ્થાના ૬૦ ટકા જથ્થો ૮ દશોમાં વહેંચાયેલો છે – બાંગ્લા, કેનેડા, કોલિંબિયા, કાંગ્રો, ઇન્ડોનેશિયા અને રશીયા પાસે પાણીનો વિપુલ જથ્થો છે. અમેરિકામાં

પણ મહેદઅંશે પરિસ્થિતિ સારી છે. જ્યારે ચીન તથા ભારતમાં જ્યાં વિશ્વની ત્રીજા ભાગની વસ્તી રહે છે ત્યાં ૧૦ ટકાથી પણ ઓછું પાણી ઉપલબ્ધ છે.

હાલની પરિસ્થિતિ પર એક નજર નાખતાં જ્ઞાશે કે અત્યારે ગરીબ તથા ગીય વસ્તીવાળા પ્રદેશોમાં ભૂગર્ભીય જળ સંધરાઈ રહે તે જળસંચયસ્તરો(aquifer)ની હાલત ઘડી ખરાબ છે. વળી આ બધાં સ્થળોએ પાણી મેળવવાના બીજા વિકલ્પો પણ સીમિત છે. આ પરિસ્થિતિ પર નીચેની વિગતો વધારે પ્રકાશ પાડી શકશે. દર વર્ષ ૧૪૫ ઘન કિમી. પાણી ભૂગર્ભમાંથી કટાય છે.

૨૦૦૩થી ૨૦૧૩ દરમિયાન વિશ્વમાં આવેલ ૩૭ મોટામાં મોટા જળસંચયસ્તરોમાંથી ૨૧માં પાણીનો જ્યથો ઝડપથી ઘટી રહ્યો છે. અને ૮ તો સાવ સુકાઈ ગયા છે. તેનું કારણ એ છે કે તે રિચાર્જ થતા નથી. દિવસે દિવસે આ પરિસ્થિતિ ચિંતાજનક બનતી જશે. ઈ. સ. ૨૦૫૦માં ભૂગર્ભજળનું ચિત્ર કેવું ચોકાવનારું હશે તે અંગેનાં અનુમાનો નીચે આપેલાં છે :

દર વર્ષ ૬,૦૦૦ ઘન કિમી. વધારાનું પાણી વધતી જતી વસ્તી માટે જોઈશે.

વિશ્વમાં ભારત, પાકિસ્તાન અને પાકિસ્તાન જળસંચયસ્તરો સુકાઈ જશે. તેની વિપરીત અસર ૧૮૦ કરોડ માનવ-વસ્તી પર પડશે.

એવું મનાય છે કે ત્રીજું વિશ્વયુદ્ધ પાણી માટે થશે. તે પરિસ્થિતિ ખાળવા માટે વરસાદના પાણીને જમીનમાં ઉતારવા માટે વૃક્ષ તથા ઘાસનાં મેદાનો ઉગાડવાની જરૂર છે. આ ઉપરાંત ભૂગર્ભ જળસંચયના વિવિધ પ્રયોગો રેઇન-વોટર હાર્વેસ્ટિંગ, ઝડપના પાણીનું હાર્વેસ્ટિંગ વગેરે અજમાવી ભૂગર્ભ જળભંડારને રિચાર્જ કરવાની જરૂર છે.

આ ઉપરાંત જળસોત નથી, તળાવ, સરોવર, નહેર વગેરેના પાણીને પ્રદૂષિત થતાં બચાવી જળની જાળવણી કરવી તે સર્વની પવિત્ર ફરજ બને છે. આજે સ્વચ્છ ભારત અભિયાન સાથે ઘર-ઘર શૌચાલયની વાત ચાલી છે ત્યારે પર્યાવરણને અનુકૂળ, ભૂગર્ભજળને પ્રદૂષિત ન કરે તેવાં શૌચાલય (ECO-SAN) બનાવવાની જરૂર છે. આજે વિશ્વના સવા અબજ લોકોને સ્વચ્છ પાણી મળતું નથી. આવી પરિસ્થિતિમાં, પરંપરાગત જળસંગ્રહણી પ્રાચીન તથા અર્વાચીન પદ્ધતિઓ ઘરાંગણાથી માંડી વૈશ્વિક સ્તરે અજમાવી વિશ્વાન અને ટેક્નોલોજીની મદદથી પાણીને જાળવવાનો સમય આવો ગયો છે.

— અંજના ભગવતી

વાચકમિત્રોને

છેલ્લાં અધાર વર્ષથી ‘વિશ્વવિહાર’ આપને મળે છે. આપને તે રુચ્યું હોય અને ઉપયોગી લાગ્યું હોય તો તેનું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૧૦૦નું મ. ઓ. ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ, રમેશપાર્કની બાજુમાં, ઉસ્માનપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૧૩ — એ સરનામે મોકલશો. બે, ત્રણ, ચાર કે પાંચ વર્ષનું લવાજમ પણ એકસાથે ભરી શકશે. ડ્રાફ્ટ ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટના નામનો મોકલવો. □

કૂતરો બિલાડીને 'ડેટિંગ' કરે તેવું સાંભળ્યું છે ? સફેદ ગેડો એપ(વાનરની એક જાત)ને ડેટિંગ કરે તેવા પ્રયત્ન થઈ રહ્યા છે. અહો આશ્રમ્યમ્ ! જોકે વૈજ્ઞાનિકો કારણ વિના આવા લાકડે માંકડુ વળગાડવાના પ્રયત્નો કે પ્રયોગો કરે નહીં. ગેડા સફેદ હોતા નથી તે કાળા હોય છે. તેની એક પ્રજાતિ સફેદ ગેડાની હોય છે. જેવી રીતે વાધ સફેદ હોય છે, તેમ ગેડો પણ હોય છે. કમનસીબી એ છે કે સફેદ ગેડો લુપ્ત થવાના આરે છે. હાલ દુનિયામાં એક જ સફેદ ગેડો છે. તે કંઈ અમર નથી તે પણ મૃત્યુ પામવાનો છે. તેમ થશે ત્યારે સમૂહગી પ્રજાતિ લુપ્ત થઈ જશે. સફેદ ગેડાને મૃત્યુનો ભય નથી, અલખતા કોઈ પણ પશુ-પ્રાણીને મૃત્યુનો ભય નથી, કારણ કે તેમને મૃત્યુની કોઈ અનુભૂતિ જ નથી. તેથી આપણે ગમે તેમ માનીએ પણ તેમને ઈશ્વરનું જ્ઞાન પણ નથી. ડોફ્ફીનને મૃત્યુનું જ્ઞાન હોય છે. માનવીને મૃત્યુનું જ્ઞાન છે તેથી તેને ઈશ્વરનું જ્ઞાન પણ છે. આલોક-પરલોકનું પણ જ્ઞાન છે. પુનર્જન્મમાં અને આત્મા-પરમાત્મામાં પણ માને છે. પણ અહીં તો વાત સફેદ ગેડાની છે. આજે દુનિયામાં માત્ર એક જ સફેદ ગેડો છે. કેન્યામાં આરક્ષણમાં માત્ર એક જ નર સફેદ ગેડો હ્યાત છે, પણ પ્રજોત્યાત્મિ માટે કોઈ માદા નથી.

નર અને માદા વિના વંશ આગળ વધે નહીં અને અત્યારે પ્રજનન કરે તેવી માદા ગેડાનું અસ્તિત્વ જ રહ્યું નથી. માનવીની આધ્યાત્મા તો ઉત્ત કરોડ વર્ષ પૂર્વે અસ્તિત્વમાં આવી હતી, પણ આપણો આધ્યાત્મિક જીવન વર્ષો પહેલાં જ અસ્તિત્વમાં આવ્યો. તે પછી જ માનવવંશ આગળ વધ્યો. ગેડાની માદા ક્યાંથી લાવવી તે મોટો કોષ્ટો છે. જો તેમાં સફળ ન થવાય તો સફેદ ગેડાની પ્રજાતિ લુપ્ત થઈ જાય, જોકે પ્રજાતિઓનું લુપ્ત થવું તે નવી બાબત નથી. પૃથ્વીનો જન્મ ૪-૫ અબજ વર્ષ પહેલાં થયો. પૃથ્વી પર સજ્જવોની ઉત્ક્રાંતિ ૩૦-૫ અબજ વર્ષ પહેલાં થઈ. પર્યાવરણ(Ecology)ના પરિવર્તન સાથે જે સજ્જવો ટકી શક્યા તે બચ્યો ગયા અને બાકીની પ્રજાતિઓ સમૂહગી લુપ્ત થઈ ગઈ. આમ તો આ પ્રક્રિયા નિરંતર ચાલે છે. આજ સુધીમાં ૮૮૦૮ ટકા પ્રજાતિઓ લુપ્ત થઈ ગઈ છે, પરંતુ પર્યાવરણ સાથે અનુકૂલન સાધે તેવી નવી પ્રજાતિઓ અસ્તિત્વમાં આવી છે. આમ અત્યારે પૃથ્વી પર લાખો સજ્જવો અસ્તિત્વમાં આવ્યા છે. પૃથ્વી સજ્જવોથી ભરીબાદરી છે. જીવન અનેક સજ્જવોની શુંખલા છે, તેમાંથી એક પણ સજ્જવની પ્રજાતિ લુપ્ત થાય તો તે શુંખલાનો મણકો લુપ્ત થાય છે. પ્રકૃતિ આ મણકો પૂરી દે છે, પરંતુ બહુ મણકા ઝડપથી લુપ્ત થાય તો જીવન વિનાશ તરફ ગતિ કરે છે તેમ કહી શકાય. પરંતુ આપણે તો સફેદ ગેડાની પ્રજાતિને લુપ્ત થતી બચાવવાની છે.

સામાન્યતા: ગેડા સફેદ હોતા નથી. હાથીની ગેડાની પ્રજાતિ 'રિહ્નોસેરોસ' (RHINOCEROS) છે. ટૂંકમાં તેને 'રિહ્નો' (RHINO) કહે છે. તે પદછંદ પ્રાણી છે. તેની ચામડી જાડી છે એટલે તો જેનામાં સંવેદના ઓછી હોય અથવા તો જડ હોય, તેને ગેડાની ચામડી જેવો કહેવામાં આવે છે. ખાસ કરીને ઘણા રાજકારણી આ કેટેગરીમાં

આવે છે. તેની આંખ જીણી હોય છે. તેના પગ ટૂંકા હોય છે. તેના નાસિકા પ્રદેશ પર એક કે બે શિંગડાં હોય છે. તેનું માથું ગંજવર હોય છે. વિકરાળ કાયાવાળું સસ્તન વર્ગ(મેમલ્સ)નું પ્રાણી છે. ગેડાની પાંચ જાતિઓ અસ્તિત્વમાં છે, તેમાંથી એક ભારતમાં, એક જાવામાં, એક સુમાત્રામાં અને બે આફિકામાં છે. જેના નાક પર શિંગડું હોય છે તેને 'રિહ્નોસેરોસ' કહે છે. ભારત અને જાવામાં વસતા ગેડા એકશૃંગી હોય છે. શિંગડાં કેરોટીન-પ્રોટીનથી બનેલાં હોય છે. તે નક્કર હોય છે. ઘનિષ્ટ રીતે જોડાયેલ તંતુઓના બનેલાં હોય છે. ભારતીય ગેડાનાં શિંગડાં ૫૦ સેન્ટિમીટરનાં હોય છે. આફિકાના ગેડાના શિંગડાં ૭૫ સેન્ટિમીટર લાંબાં હોય છે. શિંગડાં આર્થિક રીતે અગત્યનાં હોવાથી ગેડાની ગેરકાયદે હત્યા કરવામાં આવે છે.

ગેડા સિંહ કે વાઘ જેવા હિંસક નથી તે નિરૂપદ્રવી પ્રાણી છે, અલબત્ત પોતાના રક્ષણ માટે તે શિંગડાનો ઉપયોગ કરે છે. જરૂર પડ્યે દાંતનો પણ ઉપયોગ કરે છે. તેની આંખ જીણી હોવાથી તે દૂરનું જોઈ શકતો નથી, પણ ધ્રાષ્ણેન્દ્રિય તીવ્ર હોય છે. પવન સાનુકૂળ હોય તો એક કિલોમીટર અંતરેથી માણસને સૂંધી શકે છે. ચીનના લોકો ગેડાને ધાર્મિક મહત્વ આપે છે. ગેડાની વસ્તી ઘટી રહી તેથી ઠેર ઠેર તેનાં અભયારણ્યો નિશ્ચિત કરવામાં આવ્યાં છે. ભારતમાં એકશૃંગી ગેડા હોય છે. તે ખાસ કરીને ઉત્તર-પૂર્વમાં અને નેપાળમાં આવે છે. ભારતમાં ઉત્તર-પૂર્વમાં આસામમાં તેનું અભયારણ્ય છે.

તેનું ચામડું ગડીમય અને કવચરૂપ હોય છે, તેથી તેના બખર બનાવવામાં આવે છે. તે ૧૦પથી ૧૦૮ મીટર ઊંચો હોય છે. તેનું વજન અંદાજે ૨ ટન હોય છે. તે ઊંચું ધાસ અથવા કણણવાળા મેદાનમાં રહે છે. તે કાદવમાં આળોટવાનું પસંદ કરે છે. તેનાથી તે ભૂખરા પણ લાગે છે. ગેડા સામાન્ય રીતે એકલા રહેવાનું પસંદ કરે છે. તેના શિશુના ઉંચેરની જવાબદારી માતાની હોય છે. જન્મતાની સાથે જ શિશુ માતાની પાછળ દોડવા માંડે છે. શિશુનું વજન અંદાજે ઉપથી ૫૦ કિલોગ્રામ હોય છે.

ગેડાની એક પ્રજાતિ સફેદ ગેડાની છે. તેને લાઇટ રિહ્નો પણ કહે છે, પરંતુ આ પ્રજાતિનો છેલ્લો નર ગેડો જીવિત છે. અલબત્ત બે માદા ગેડા પણ જીવિત છે, પણ તેની વય મોટી છે. તે વૃદ્ધ છે. તે પ્રજોત્પત્તિ કરવાને સમર્થ નથી. સફેદ નર ગેડો જ પ્રજોત્પત્તિ કરી શકે છે. તેને માદા પૂરી પાડવા તે ટિંડર ટેટિંગ એપને જોડવા વિજ્ઞાનીઓ માગે છે. વન્યપ્રાણીઓના તજ્જ્ઞો માટે સફેદ ગેડાની પ્રજોત્પત્તિ થાય તે માટે બીડિંગનો આ છેલ્લો પ્રયાસ છે.

તજ્જ્ઞનું કહેવું છે કે તેઓ બહુ આગળનું વિચારતા નથી પરંતુ પ્રજાતિનું ભાવિ તેના પર આધારિત છે તેમ કહી શકાય. દબાડાની નીચે સારું કામ કરે છે. કેન્યાની વાઇલ્ડ લાઇફ આરક્ષિત વિસ્તારના તજ્જ્ઞો સફેદ ગેડાને સૌથી યોગ્ય કુંવારો (Most eligible

(અનુસંધાન ચોદમા પાને)

અંધજન મંડળની 'હાયર સેકન્ડરી સ્કૂલ ફોર ધી બ્લાઇન્ડ'માં તે વર્ષ ધો. ૧૨માં ખૂબ તેજસ્વી વિદ્યાર્થીઓ ભેગા થયેલા. '૭૫થી '૮૦નાં એ પાંચેક વર્ષ શિક્ષકો માટે યાદગાર રહ્યાં. શીખવાની ધગશ અને તે માટેની વૃત્તિ-પ્રવૃત્તિવાળા વિદ્યાર્થીઓ મળે ત્યારે શિક્ષકને ભણાવવાના આનંદની લહેરો ઊછળની લાગે છે. અન્યની સાથે મને પણ એ આનંદોત્સવના અનેક પ્રસંગો યાદ છે. એમાંના એક પ્રસંગની આજે વાત કરવી છે.

ગુજરાતી ભાષાશિકાજના પાઠ્યપુસ્તકમાં કવિશ્રી પ્રહૃલાદ પારેખની એક ઉત્તમ કાવ્યરચના : 'ધાસ અને હું' છે.

'જ્યાં સુધી પહોંચે નજર !

ત્યાં સુધી બસ ધાસનો વિસ્તાર છે...'

મારે શીખવાની હતી. આગલા દિવસે લોગબુકમાં અની નોંધ કરી. હું ફરીથી કાવ્ય સમજવા - (કે પામવા ?)ને વિદ્યાર્થીઓ સુધી તેને કેવી રીતે પહોંચાડવું તેની ગડમથલમાં હતો. મારા બધા જ વિદ્યાર્થીઓ પ્રજ્ઞાચક્ષુ હતા, ને તેથી દૂર દૂર નજર પહોંચે ત્યાં છેક ક્ષિતિજ સુધી પથરાયેલા લીલાછમ ધાસના વિસ્તારનો એ નૈસર્જિક વૈભવ એમને કેવી રીતે આભસાતું કરાવવો એ મારી મુંજુવણ હતી. દૂર દૂર ક્ષિતિજ સુધી દોડી જતી નજર અને એ નજરને સ્પર્શી જતું ઝાકણભીનું તૃણ અને પછી એના પર વેરાતો તડકો, ને પછી રચાતી તેજછાયાની એક હરિયાળી પથારી ને બસ, એમ થતાં થતાં તો કાવ્યના અંતે કવિને પોતાના શરીર ઉપરની ફરફરતી રુવાંટી - ધાસના ચાકુસ અનુભવનું - ધાસમાં રૂપાંતર થયાનો અનુભવ. એક અર્થમાં આ કાવ્ય તો ભણવા-ભણાવવાનું નહીં - જોવાનું ને સ્પર્શવાનું હતું.

તે વખતે વર્ગમાં આર. પી. સોની પણ મારા એક વિદ્યાર્થીના રૂપમાં હતા. જ વિદ્યાર્થીમાં એક સારા કવિ બનવાની ક્ષમતા ત્યારે મને દેખાયેલી, તે આજે સાચી પણ પડી છે ! મનોહર વાઘ, ઘનશ્યામ પ્રજાપતિ, સત્યનારાયણ તિવારી, રહીમખાન પઢાણ જેવા વિદ્યાર્થીઓ વર્ગમાં હોય એટલે શિક્ષકો માટે ભણાવવાનો અનુભવ ખુલ્લા આકાશમાં ઊડવાના અનુભવનો અહેસાસ કરાવે, પણ એ માટે પૂરતું ગૃહંકાર્ય પણ કરવું પડે ને ?

...ને એ દિવસે વર્ગમાં એ કાવ્ય ભણાવવાનું માંડી વાળી મેં વિદ્યાર્થીઓને સૂચના આપી દીધી, 'આપણે બધા આવતીકાલે સવારે છ વાગ્યે સંસ્થાની વિશાળ લોનમાં ભેગા થઈશું.' અમારી શાળા નિવાસીશાળા હોવાથી અમને આવો વૈભવ પરવડતો હતો.

...ને એ ઠંડી, ભીની, મહેકતી સવાર ! સંસ્થા અને એની આસપાસનું અમદાવાદ જ્યારે ઊઘતું હતું ત્યારે જાગતાં હતાં વૃક્ષો, વૃક્ષો પરનાં પંખીઓ ને કવિ પ્રહૃલાદ પારેખની કવિતાને જોવાની ને સ્પર્શવાની ઘેલધાવાળાં મારાં પ્રજ્ઞાચક્ષુ બાળકોની પ્રજ્ઞા.

આગળના દિવસે વિદ્યાર્થીઓને કહી રાખેલું કે ‘બારી બહાર’ના આ વર્ગમાં ખુલ્લા પગે જ આવવું - ને ખરેખર તેમ જ થયું. વિદ્યાર્થીઓને એ લોનમાં એક છેરેથી બીજા છેડા સુધી ચાલવા કહ્યું. દોડી પણ શકાય ને પડવાની ધૂટ. ઠીક લાગે તો ગુલાટિયાં પણ મારી શકાય. ટૂંકમાં, તેમજો તેમને ફાવે તે રીતે બધે ફેલાપેલા જાકળભીના ઘાસને અનુભવવાનું હતું. સવારની તાજગીમાં કરેલો આ પ્રયોગ સૌના ચિંતમાં એક તાજો રોમાંય ખડો કરો ગયો !

હું દૂરથી જોતો હતો. જરૂર જણાય ત્યાં એમની મદદ જતો. પણ મોટે ભાગે તેમને મુક્ત રીતે ઉન્મુક્ત થવા દીધા. ઠીક ઠીક લાંબી ચાલેલી એ ‘ઘાસલીલા’એ કવિતા શીખવવાની જવાબદારી પોતે જ પૂરી કરી દીધી. એ પછી મારે તો ખાસ કશું કરવાનું બાકી રહ્યું જ ક્યાં હતું ?

પછી લોનની ઠંડકમાં ટોળે વળીને અમે સૌ બેઠા. કાવ્યપાઠ કર્યો. કવિને અભિપ્રેત અનુભૂતિની અમે બધા નજીકમાં પહોંચ્યાનો અનુભવ કરતા હતા. ઘાસના સ્પર્શથી અને ગંધના કેફથી અમે બધા તરબતર હતા. આવા અદ્ભુત કાવ્યશિક્ષણ પછી ‘કર્મકંડ’ જેવા કોઈ પ્રશ્નો મારે પૂછવાના નહોતા, કારણ કે ક્ષિતિજ સુધી વિસ્તરેલા ઘાસના સૌંદર્યને મારાં અંધ બાળકોની પ્રજ્ઞા જોઈ શકતી હતી - એક શિક્ષકને માટે આથી વધારે આનંદ અને સંતૃપ્ત કરનારી બીજ કઈ અનુભૂતિ હોય ?

- જ્યુભાઈ કવિ

(આવા શૈક્ષણિક પ્રયોગો દર્શાવતું શ્રી જ્યુભાઈ કવિનું પુસ્તક ‘જીવનશિક્ષણ’ તાજેતરમાં ગુજરાત વિશ્વકોશ દ્વારે પ્રકાશિત કર્યું છ.).

(૧૨મા પાનાનું ચાલુ)

bachelor) માને છે. એપને ડેટિંગ કરવાનું રિઝનો પર કેન્દ્રિત થયું છે. સફેદ ગેડો ૪૩ વર્ષનો છે. તેનું નામ સુદાન છે. તેની બે માદા સાથીદાર પ્રજનન કરવા શક્તિમાન નથી. તેના કારણમાં એક વય છે. ‘ઓલ પેજેટા’ આરક્ષિત અને એપનું લક્ષ્ય ૮૦ લાખ ડોલર ઊભા કરવાનું પ્રજનનપદ્ધતિઓ પર સંશોધન માટે છે. તેમાં આઈવીએફ (IVF) પદ્ધતિનો સમાવેશ થાય છે. આ તો એક પ્રજાતિને લુપ્ત થતી બચાવવાના પ્રયાસ છે.

વિજ્ઞાનીઓએ ઓલ પેજેટા (OL PEJETA) આરક્ષિત વિસ્તાર સાથે ભાગીદારી કરી છે. સુયોગ કુંવારા (ELIGIBLE BACHELOR) માટે સુયોગ ‘મોચ’ મેળવી આપવા એક તક આપવાનો છે.

‘સુદાન’ આરક્ષિત વિસ્તારમાં રહે છે. તેને ચોવીસેય કલાક રક્ષકોના રક્ષણ નીચે રાખવામાં આવ્યો છે. તેની સાથે બે માદા છે. તેના નામ ‘નાજીન’ અને ‘ફિતુ’ છે. છેવટે તો ધ્યેય એક જ છે કે જંગલમાં ફીરીથી સફેદ ગેડાની પ્રજાતિને દાખલ કરવી, જ્યાં તેનું ખરું મૂલ્ય આંકી શકાય.

- વિડારી છાયા

[નંદિગ્રામ આશ્રમમાં સેવા અને સાહિત્યનાં કાર્યોમાં પ્રવૃત્ત શ્રી કુંદનિકાબહેન સાથેની વાતચીતનો એક અંશ]

હિના શુક્લ : તમારી સીમાચિહ્નરૂપ લોકપ્રિય નવલકથા ‘સાત પગલાં આકાશમાં’ નારીજીવનના સંદર્ભમાં કાંતિકારી રીતે વિચાર કરવા પ્રેરે એવી છે. નારીજીવનના સમુદ્ધાય પર તેમ જ યુવાવર્ગ પર ઉંડી છાપ પાડનારી આ નવલકથાની ભૂમિકા વિશે અને આજના વાતાવરણમાં તેની પ્રસ્તુતતા વિશે વાત કરશો ?

કુંદનિકાબહેન : ‘સાત પગલાં આકાશમાં’નાં પાત્રો ક્યાંથી આવ્યાં એમ તમે પૂછ્યું, પરંતુ એવાં દખાયેલાં, દુખાયેલાં, અન્યાય અને પુરુષ આધિપત્ય હેઠળ સદ્ય મર્યાદિત કુંઠિત રહેલાં પાત્રો તો ચોમેર છે— ઘરમાં, કુંભમાં, સમાજમાં, અખબારોમાં છિપાતા કિસ્સાઓમાં, ‘બેટી બચાવો’ જેવાં આંદોલનમાં, દુનિયાભરના સાહિત્યમાં, જ્યાં જ્યાં દૃષ્ટિ પડે ત્યાં આવાં પાત્રો દેખાશે. કાલ્યનિક પાત્રોમાં વાસ્તવિકતાના અંશો ગૂંધીને અને વાસ્તવિક પાત્રોમાં કલ્યાનનું ઉમેરણ કરીને આ પાત્રો રચાયાં છે. ‘સાત પગલાં આકાશમાં’ લખાતું હતું, ત્યારે કેટલીક બહેનો આવીને પોતાની આપવીતી કહી જતી હતી, તેનો પણ આધાર રચનામાં છે.

આ પુસ્તકે ચારે તરફ માત્ર ચર્ચા ને ઊહાપોહ જ જગાડવાં નથી, પણ સ્ત્રીઓનાં સમાન અધિકાર અને સમાન મૂલ્યોની હિમાપત કરનારા વિચારજૂથોને પણ જન્મ આપ્યો છે. આ પુસ્તકે સમાજમાં જાગૃતિની પ્રબળ લહેર ફેલાવી છે, સાધારણ લોકોને પણ વિચારતા કર્યા છે અને સ્ત્રીઓને પોતાની અસ્મિતા અને પોતાને સદીઓથી થઈ રહેલા અન્યાય અને અવમૂલ્યન વિશે સભાન કરી છે. આને કારણે પ્રજામાં પરિવર્તનનો પવન ઝૂકાયો છે. ૧૦-૧૫ ટકા જેટલી સ્ત્રીઓએ પોતાનું આગવું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. જોકે હજુ ઘણું કરવાનું બાકી છે. ‘બેટી બચાવો’ જેવાં આંદોલનો હજુ કરવાં પડે છે. દહેજનું દૂધપણ નિર્મિત થયું નથી. એને માટે સ્ત્રીને સળગાવી દેવાના, પુત્રપ્રાપ્તિ ન થાય તો સ્ત્રીને ઘરમાંથી કાઢી મૂકવાના કિસ્સા પણ સતત બનતા જ રહે છે. જોકે બધાને જ ખબર છે કે પુત્ર કે પુત્રીના જન્મ માટે સંપૂર્ણપણે પુરુષ જ જવાબદાર છે. ખરી રીતે તો સમાજમાં સાચી, સમાન, સર્વ મનુષ્ય માટેની સમાન અધિકારોની ભૂમિકા ત્યારે જ રચાશે, જ્યારે સ્ત્રી ને પુરુષ બંને પોતાની રૂઢ માન્યતાઓ અને સદીઓના ખોટા સંસ્કારોમાંથી મુક્ત થશે અને માનવમાત્રાનું ગૌરવ કરશે. સ્ત્રીની સ્વતંત્રતા ત્યારે જ સિદ્ધ થશે, જ્યારે ‘યુમન્સ ડે’ ઊજવવાની જરૂર નહીં રહે.

આ પુસ્તક પ્રગટ થયાને ત્રીસથી વધુ વર્ષ થયાં, પણ હજુ એ ખૂબ વંચાય છે ને ચર્ચાય છે. યુવા માનસ પર એનો ઘણો બધો પ્રભાવ છે. એને પરિણામે લોકો રિવાઓને, સમાજ-વ્યવસ્થાને અને મારી અસ્મિતાની વાતને જુદી રીતે જોવા-સમજવા લાગ્યા છે, જે સ્વસ્થ, નીરોગી, સમાનતાની ભૂમિ પર ઊભેલા અને સૌને પોતાની સુખુમાં શક્તિઓના વિકાસ માટે તક આપતા સમાજની મારી કલ્યાન છે, તેનું નિર્માણ હજુ યોજનો દૂર

છે, જેમાં ધારું ધારું ધસડાઈ રહ્યું છે. એનો વચ્ચે થોડાક ટાપુઓ – ઓઓસિસ – મૂલ્યનિષ્ઠાની ધરતી પર ટકી રહેવાના પ્રયાસો કરે છે તે મોટી વાત છે.

મોટા ભાગે આ નવલકથામાં મુખ્યત્વે ગુજરાતી સમાજનું ચિત્રણ છે, પણ ઓછાવતા અંશે આખી દુનિયાની નારીજાતિ માટેની આ વાસ્તવિકતા છે. જુઓને, અમેરિકા આટલો લોકશાહી દેશ હોવા છતાં ત્યાં આજ સુધી કોઈ પણ મહિલા પ્રમુખ બની શકી નથી, એ શું સૂચવે છે? ટૂંકી વાર્તાઓમાં કે નવલકથામાં મારી આ કલ્પના કે ભાવના વ્યક્ત થતી રહી છે.

આ નવલકથા લખવામાં મારો મુખ્ય ઉદેશ કોઈ સાહિત્યકૃતિનું સર્જન કરવાનો નહિ, પણ નારીજાતને સદીઓથી થઈ રહેલા અનેકાનેક અન્યાયો પ્રત્યે સમગ્ર સમાજને જાગૃત કરવાનો છે અને એ ઉદેશ કેટલેક અંશે ફળીભૂત થયો છે. જોકે સ્વતંત્રતા વિશેના મારા ઘ્યાલો ઘણા વધુ અર્થગંભીર છે. એનો આ કથામાં કદાચ પૂર્ણપણે વિનિયોગ નથી થયો અને તેથી સ્વતંત્રતાના અવળા અર્થો પણ થયા છે. ખરેખર સ્વતંત્રતા એટલે શું એ વિસ્તારથી લખવાનું ગમે પણ હવે એ શક્ય નથી.

હિના શુક્લ : ‘ઈશા’ મા, તમે પુનર્જન્મમાં માનો છો ખરાં ?

કુંદનિકાબ્ધાને : પુનર્જન્મમાં અવશ્ય માનું છું. આ જન્મે મુક્તિ નથી, એટલે ફરી વાર આ આખી સફર ખેડવાની જ છે. એટલે એવો પ્રયત્ન રહે કે આ વખતે અણસમજવશ, અજ્ઞાનવશ, મોહવશ, રાગદ્રેષવશ જે ભૂલો કે મૂર્ખતાઓ આચરી, તેની પાછળનાં કારણોનું છેક મૂળમાંથી નિવારણ થાય. નવા જન્મે મારી પાટી તદ્દન સ્વચ્છ, નિર્મળ હોય અને આ જીવનનું જે લક્ષ્ય છે તેમાં પરમ તત્ત્વ પ્રત્યેના સંપૂર્ણ સમર્પણની દિશામાં આગળ ગતિ કરું. એ જીવન પ્રકૃતિ ને પુસ્તકોથી, ઊંડી અભીસા અને અદૃશ્ય તત્ત્વોની સહાયના વાતાવરણથી વીટળાયેલું રહે, એવી છચ્છા ખરી. પણી, સમર્પણ કર્યું એટલે છેવટ તો ‘એ’ના હાથમાં. ભૂલોની વાત કરું તો એક મોટી ભૂલનો અફસોસ ઘણો છે ને ખટક્યા કરે છે. એક છોકરો જરા જિદી, અવ્યવસ્થિત, નિયમ બહુ પાળે નહિ, કહ્યું સાંભળે નહિ કે કરે નહિ, કંઈક બેજવાબદાર. આવડત ખરી પણ વર્તાવ વિસંવાદી. હું એના પર નારાજ રહ્યા કરતી, ક્યારેક ઠપકો આપતી. એનું અકાળે અવસાન થયું. સહસા મને ભાન થયું કે મારે એની સાથે જુદી રીતે વર્તયું જોઈતું હતું. પ્રેમ ને ધીરજથી એને પાસે બેસાડીને ધીરે ધીરે એનું હદ્ય ખૂલે અને બાળપણના કેવા અનુભવોને લીધે એની આ માનસિકતા ઘડાઈ એ સમજવાની મારે કોશિશ કરવી જોઈતી હતી. એ હળવો, ખુલ્લો, સહજ ભને તે માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈતો હતો, તો કદાચ એનામાં પરિવર્તન આવત અને એની માનસિકતા બદલાત. એને વહાલ આપવું જોઈતું હતું એને બદલે હું નારાજ ને અપ્રગટ ગુસ્સાથી વ્યવહાર કરતી રહી. દોષ એનો નહોતો, મારો હતો. હવે તો એ આ દુનિયામાં નથી. પણ એ જ્યાં હોય ત્યાં એની મારી માણું છું, અને ફરી ક્યારેય આવો વ્યવહાર મારા દ્વારા ન થાય એ વિશે ઘ્યાલ રાખું છું. તો પણ ખટક તો મનમાં રહે જ છે. (કમશઃ)

– હિના શુક્લ

ગુજરાતી ભાષા અને સંસ્કૃતિનું કામ કરતી સંસ્થા ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટે એની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં એક નવા સોપાનનો ઉમેરો કર્યો છે. ૭ જુલાઈ, ૨૦૧૬ના રોજ ગુજરાતનાં પ્રસિદ્ધ લેખિકા શ્રી ધીરુબહેન પટેલના માર્ગદર્શનમાં ‘વિશ્વા’ નામે એક નવી પ્રવૃત્તિનો પ્રારંભ થયો. જેનો હેતુ એ છે કે સમાન રુચિ ધરાવનાર બહેનો એક-બીજાને સહેલાઈથી મળી શકે અને પરસ્પર પરિચયને પરિણામે તેમની કલ્પનાઓ અને વિચારો સાકાર બને. પ્રારંભમાં ડૉ. ચંદ્રકાન્ત શેઠ, શ્રી અનિલાબહેન દલાલ, ડૉ. કુમારપાણ દેસાઈએ આ પ્રવૃત્તિને શુભેચ્છા પાઠવી અને શ્રી ધીરુબહેન પટેલે ‘વિશ્વા’ વિશે થાડી માહિતી આપી. ‘વિશ્વા’ના ઉપક્રમે કેવાં કેવાં આયોજનો થશે તેની વાત કરી.

‘વિશ્વા’નું પખવાડિક મિલન દર મહિનાના પહેલા અને ત્રીજા ગુરુવારે બપોરે ચાર વાર્ષે વિશ્વકોશભવનમાં ગોઠવાય છે, જેમાં બહેનોની જાણકારી વધે એવા વિષયો અંગેનાં પ્રવચનો અને ચર્ચા ઉપરાંત એમની સર્જકતાને વેગ મળે એવા પ્રયોગો થાય છે. વિશ્વાના ઉપક્રમે ડૉ. ફાલગુનીબહેન શેઠે ‘ન્યુટ્રીશન’ વિશે, શ્રી રૂજાન ખંભાતાએ ‘બહેનોની સલામતી’ વિશે અને ડૉ. હિના સફ્સેનાએ ‘આનંદની પ્રાપ્તિ’ વિશે વક્તવ્ય આપ્યાં. ‘વિશ્વા’ દ્વારા નવરાત્રીમાં સાહિત્યકારોએ રચેલી કવિતાને ગરબાના લયમાં ઢાળીને તેની પ્રસ્તુતિ કરવામાં આવી અને એક નવો જ માહોલ રચાયો હતો. અર્પિતા ડગટે ‘મારે મારા મમ્મી જેવું નથી થવું’ નાટકની પ્રસ્તુતિ પણ કરી હતી. તે ઉપરાંત રેખાબહેન ગુપ્તાએ માટીમાંથી પોતે બનાવેલી વિવિધ વસ્તુઓ બતાવી અને આદિવાસી જાતિની લુખ થતી વારલી ચિત્રકલા વિશે પણ વાત કરી. રક્ષાબહેન વ્યાસે ‘સ્ત્રીઓ અને જાહેર જીવન’ અને પ્રજ્ઞાબહેન પટેલે ‘મારી પદ્યાત્રાના અનુભવો’ વિશે વક્તવ્ય આપ્યું. ટૂંકીવાર્તા અને નિબંધલેખન યોજવામાં આવ્યાં હતાં. દશાબહેન પટેલે ટૂંકી વાર્તા કેવી રીતે લખવી એ વિશે વિગતવાર વાત કરી. ભારતમાં એકલાં સુદીધ મોટર-પ્રવાસ કરનાર નીલમબહેન વર્માએ ‘બાંધવગણનું કલા કેન્દ્ર : એકલપંથી મહિલાનું સાહસ’ એ વિષય ઉપર તેમના અનુભવો કહ્યા. તે ઉપરાંત નીલમબહેન વર્માની ‘પોપટલાલ સાથેના ૮૦ દિવસ’ સાહિત્ય કૃતિનું પઠન બિનંદા ઠક્કરે કર્યું હતું. ‘સુશોભનની વસ્તુઓ’ અને વાનગી સ્પર્ધા જેવા કાર્યક્રમો પણ યોજાયા, જેમાં બહેનોએ ખૂબ રસપૂર્વક ભાગ લીધો. આખા વર્ષ દરમિયાન વિવિધ કાર્યક્રમો યોજાયા હતા. જેમાં ઘણી વાર બહેનોને લેખ લખી લાવવાનું કહેવામાં આવ્યું. આ ઉપરાંત વક્તૃત્વ સ્પર્ધાનું પણ આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. બહેનોની સુષુપ્ત શક્તિઓને પ્રગટ થવાની મોકણાશ આપતી ‘વિશ્વા’એ એની આગવી મુદ્રા ઊભી કરી છે. વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં ‘વિશ્વા’ શ્રી ધીરુબહેન પટેલના માર્ગદર્શનને કારણે ‘વિશ્વા’એ એક નવી જ ભાત ઉપસાવી છે.

જ્ઞાન-વિજ્ઞાન વ્યાખ્યાનશૈષણી

◇ ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટની શ્રી ભદ્રંકર વિદ્યાદીપક જ્ઞાન-વિજ્ઞાન વ્યાખ્યાનશૈષણીના ઉપકમે જૂન મહિનામાં નીચે મુજબ બે વ્યાખ્યાનો સાંજે સાડા પાંચ વાગ્યે શ્રી હીરાલાલ ભગવતી સભાગૃહમાં યોજવામાં આવ્યાં છે :

૨૧ જૂન ૨૦૧૭, બુધવાર : વિષય : વैશિક ગુજરાતીઓ સામેના પડકારો
વક્તા : શ્રી કૃષ્ણકાંત વખારીઆ

૨૮ જૂન ૨૦૧૭, બુધવાર : વિષય : ધીરુભાઈ ઠાકર અને શિક્ષણના આયામો
વક્તા : શ્રી પ્રવીણ દરજી

શ્રી ધીરુભાઈ ઠાકર જન્મશાન્તાષ્ટી

◇ કાર્યક્રમો ◇

◇ ૨૭ જૂન ૨૦૧૭ મંગળવાર : સાંજના ૫.૩૦

ગુજરાતમાં કલાક્ષેત્રે ઉત્કૃષ્ટ પ્રદાન કરનારને શ્રી સી. કે. મહેતાના સહયોગથી અપાતો ‘ડૉ. ધીરુભાઈ ઠાકર સભ્યસાચી સારસ્વત ઓવોર્ડ’ આ વર્ષ વિષ્યાત સ્થપનિ શ્રી બાલકૃષ્ણ દોશીને એનાયત કરવામાં આવશે.

કાર્યક્રમના પ્રમુખ : શ્રી નિરંજન ભગત

અતિથિ વિશેષ : શ્રી સી. કે. મહેતા (દીપક નાઈટ્રેટ)

વક્તવ્ય : પ્રા. નીલકંઠ છાયા

◇ ૨૮ જૂન ૨૦૧૭ બુધવાર : સાંજના ૫.૩૦

‘શ્રી ધીરુભાઈ ઠાકર અને શિક્ષણના આયામો’ વિશે શ્રી પ્રવીણ દરજીનું વક્તવ્ય

◇ ૨૯ જૂન ૨૦૧૭ ગુરુવાર : સવારના ૯.૦૦ થી સાંજના ૩.૩૦

‘સાહિત્ય અને જ્ઞાનપ્રસારમાં પુસ્તકાલયનું પ્રદાન’ વિશે ગ્રંથાલય પરિસંવાદ (રાજિસ્ટ્રેશન કરાવનારા ગ્રંથપાલો માટે)

◇ ૩૦ જૂન ૨૦૧૭ શુક્રવાર : સાંજના ૪.૦૦

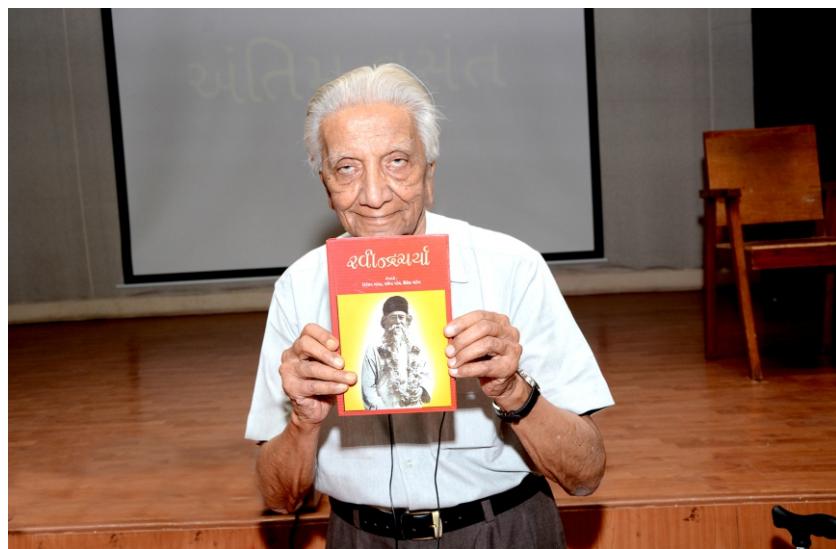
ફિલ્મ-સમીક્ષા

ધીરુભાઈન પટેલ, કિરીટ દૂધાત અને અમિતાભ ભડિયા દ્વારા સમીક્ષા તથા ‘મિર્ય મસાલા’ (૧૧૦ મિનિટ) ફિલ્મની પ્રસ્તુતિ

◇ ૧ જુલાઈ ૨૦૧૭ શનિવાર : સાંજના ૬.૦૦

‘આજ ગાઈશ હું’

શ્રી અમર ભંડ દ્વારા કાવ્યગાન પ્રસ્તુતિ.

કવિવર રવીન્દ્રનાથની ૧૫૬મી જન્મજયંતીએ રવીન્દ્રભવનના ઉપક્રમે યોજાયેલ
‘અંતિમ વસંત’ કાર્યક્રમમાં ‘રવીન્દ્રાચાર્ય’ પુસ્તકનું વિમોચન કરતા નિરંજન ભગત

‘જિંદગી અને સફળતા’
વિશે કૃષ્ણકાંત ઉનડકટ

‘આદિવાસી ભાષા અને સાહિત્યના વિશેખો’
વિશે કાનજી પટેલ

દર માસની પમી તારીખે પ્રકાશિત

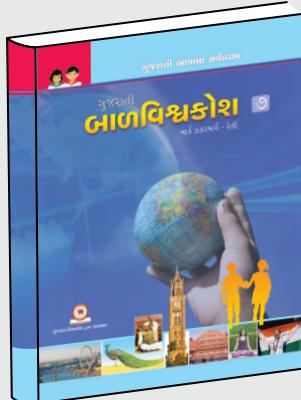
RNI No. GUJGUJ/1998/4459. Permitted to post at Ahd PSO
On 5th every month under postal Regd. No. GAMC 1375
2015-17 issued by SSP Ahmedabad-9 Valid Upto 31-12-2017

ISSN 2321 6999

ગુજરાતી વિશ્વકોશ
ગ્રંથશ્રેણી ૧થી ૨૫ ગ્રંથોની
કિંમત ₹ ૨૦,૮૦૦/- છે,
લે ₹ ૧૫,૬૦૦/-માં મળશે.

ગુજરાતી ભાગવિશ્વકોશ
ભાગ ૧ થી ૭
કિં રૂ ૫૮૦૦/- છે, જે
કિં રૂ ૪,૩૫૦/- માં મળશે.

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટનાં પ્રકાશનો

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ દ્વારા વિવિધ ગ્રંથ શ્રેણી અંતર્ગત વિવિધ
વાચનસામગ્રી ધરાવતાં ‘ગુજરાત’, ‘ભારત’, ‘કેન્સર’, ‘માનવ જીવિજ્ઞાન’
‘પર્યાવરણ-સંહિતા’ વગેરે ૭૦ જેટલાં પુસ્તકો પ્રકાશિત થયાં છે.

આ પ્રકાશનો રૂપ % વળતરથી ઉપલબ્ધ થશે.

મુખ્ય વિકેતા અને પ્રાતિરથાન

ગુજરાત એજન્સીઝ, રતનપોણ નાકા સામે, ગાંધી માર્ગ,
અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧, ફોન: ૨૨૧૪૪૬૬૩, ૨૨૧૪૬૬૦

